

1.01
Prejeto 24. 12. 2003

UDK 323.233:396(497.4)"1943"

Vida Deželak-Barič*

Ženske demonstracije v Ljubljani 1943

IZVLEČEK

V primerjavi z ostalimi kraji na Slovenskem so se v Ljubljani med okupacijo v času druge svetovne vojne razvile nekatere specifične oblike odpora proti okupatorju. Mednje sodijo demonstracije v letu 1943, ki jih zaradi prevladujoče ženske udeležbe v njih označujemo kot ženske demonstracije. Ženske so se obračale na predstavnike italijanske vojaške in politične oblasti ter na vodstvo ljubljanske škofije ter sprva zahtevale izboljšanje položaja zapornikov in internirancev, nato pa njihovo izpustitev. Demonstracijsko gibanje je sprožila vsestranska eksistencialna stiska, sčasoma pa je za razmah demonstracijskega gibanja postajalo vse bolj pomembno prizadevanje ljubljanskih aktivistov Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da vsaj delno spontan nastop žensk zajamejo v organizirano gibanje, stopnjujejo njihovo upornost in gibanje politično usmerjajo.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Ljubljana, odporništvo, demonstracije, politična emancipacija žensk, taborišča, zapori, spomeniki in obeležja

ABSTRACT

WOMEN'S DEMONSTRATIONS IN LJUBLJANA IN 1943

In comparison to other places in Slovenia, in occupied Ljubljana during the Second World War there appeared certain specific forms of resistance against the occupying forces. These included demonstrations in 1943 referred to as the "women's demonstrations" because their main participants were women. The women appealed to the representatives of the Italian military and political authorities, as well as the leadership of the Ljubljana bishopric, first demanding improvement of conditions for prisoners and internees, and later their release. The demonstration movement was set in motion by general distress, and in time the efforts of Ljubljana activists within the Slovenian Liberation Front (OF) became increasingly important in providing momentum for the demonstrations. These activists took what was, at least in part, the women's spontaneous appearance and turned it into an organized movement, intensified their resistance and politicised the movement.

Key words: Second World War, Ljubljana, national liberation movement, resistance, demonstrations, women's political emancipation, camps, prisons, monuments, markers

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: vida.dezelak-baric@inz.si

Ljubljana je postala po okupaciji aprila 1941 upravno središče Ljubljanske pokrajine. Kljub razkosanju Slovenije med tri okupatorje pa je v določeni meri ohranila položaj narodnega središča. V njej so ostala vodstva predvojnih političnih taborov in je pomen njihovega delovanja in opredeljevanja, kako ravnati v okupacijskih razmerah, vsekakor presegal pokrajinski okvir in pomen. To velja tudi za Komunistično partijo Slovenijo, ki je dala pobudo za ustanovitev uporniške Osvobodilne fronte prav v Ljubljani.

Osrednje vojaško-politično vodstvo osvobodilnega gibanja se je do maja 1942 zadrževalo v Ljubljani in pomembno vzpodbujalo in usmerjalo protiokupatorsko razpoleženje ter dejavnost prebivalstva mesta. Tu je razvilo tudi nekatera specialna področja dejavnosti širšega pomena (Varnostnoobveščevalna služba, ilegalne tiskarne in tehnike, propaganda). Z odhodom osrednjega vodstva iz Ljubljane se je začel pomen Ljubljane postopoma zmanjševati, vendar je do kapitulacije Italije bil še vedno velik. Ljubljana je bila pomembna predvsem kot mobilizacijski vir kadrov za vojsko in politično delo, ki so jih nato pošiljali v razne pokrajine. Neposredno politično-organizacijsko dejavnost sta v mestu usmerjala okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, po odhodu osrednjega vodstva iz mesta pa še poverjenišvi CK KPS in IOOF. Odpor prebivalstva Ljubljane, ki se je množično pridružilo OF, je potekal v različnih oblikah - od pisanja propagandnih gesel, trosilnih akcij, širjenja ilegalnega tiska, zbiranja denarnih in materialnih sredstev za potrebe gibanja, zagotavljanje prostorov za bivanje ilegalcev, skrivanja zbranega materiala, pridobivanje družin za oskrbovanje otrok ilegalcev, množičnega zbiranja novic in podatkov za obveščevalno službo do napadov na pripadnike okupacijskih oboroženih sil ter usmrnitev nasprotnikov OF.

Odporništvo je v Ljubljani razvilo nekatere specifične oblike odpora, kakršnih drugje na Slovenskem ne srečamo. Mednje prav gotovo sodi javno, predvsem pa množično izražanje protesta proti posameznim ukrepom okupacijskih oblasti, ki so Slovence težko in množično prizadeli.

Prvič se je to zgodilo že kmalu po okupaciji, julija 1941, ob priliki izganjanja Slovencev z Gorenjske in Mežiške doline v Srbijo. Transporti z izgnanci so vozili skozi Ljubljano, kjer so jih kljub poznim nočnim uram na železniški postaji pričakovali številni Ljubljančani, jih bodrili na poti v pregnanstvo in vzklikali gesla proti Nemčiji in Italiji ter v podporo Sovjetski zvezi. Italijanske oblasti so bile takrat prisiljene aretirati nekaj demonstrantov, da bi zagotovile red, nazadnje pa celo prepovedati ustavljanje transportov na ljubljanski železniški postaji.¹

Svojevstvena oblika demonstracij je potekala jeseni in pozimi 1941-1942, označevana kot tihe demonstracije oziroma plebiscitne akcije. V tem razdobju je vodstvo Osvobodilne fronte organiziralo štiri akcije v počastitev določenih spominskih dni: 29. oktobra 1941 ob obletnici razpada Avstro-Ogrske monarhije; 1. decembra 1941 ob obletnici nastanka jugoslovanske države; 3. januarja 1942 v spomin na žrtve okupatorjevega nasilja; 7. februarja 1942, ki ga je izvršni odbor OF proglasil za slovenski narodni praznik vseslovanske enotnosti. Te demonstracije so bile posebne v tem, da ljudje niso šli na ulice, kot se praviloma demonstrira, ampak so, nasprotno, v navedenih dneh med 19. in 20. uro ulice ter

¹ Branka Jurca: Prve množične demonstracije. V: Ljubljana v ilegali, knjiga 1, Ljubljana 1960, str. 227-229; Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Maribor 1968, str. 247-248.

javne prostore izpraznili, se umaknili v varstvo domov in s tem z gluho tišino na izviren način demonstrirali proti dejstvu okupacije.² Te akcije so vodstvu odpora v Ljubljani vsekakor pritrdile, da je z njimi mogoče voditi učinkovit in nenasilen pritisk na okupatorja po sistemu preizkušanja njegovih živcev, hkrati pa tudi voditi strategijo pritegovanja ljudi k OF, saj so te akcije obenem v veliki meri predstavljale plebiscit Ljubljančanov za OF.

V letu 1942 zaostrujoče se razmere, tj. obžičenje mesta, množične aretacije in internacije ter streljanja talcev, niso več omogočale oziroma dopuščale podobnih oblik izražanja protestov in v drugi polovici leta 1942 je osvobodilno gibanje zašlo tudi v precej globoko krizo. Toda sčasoma, ko je bila ta kriza premagana, je prav množičnost okupatorjevega nasilja, kateremu se je pridružil še pritisk domačih protikomunistov, dala nov zagon javnemu nastopu in demonstracijskemu gibanju Ljubljančanov v letu 1943, v katerem so se izpostavile predvsem ženske.³

Za razumevanje in vrednotenje novega demonstracijskega vala v letu 1943, označevanega kot ženske demonstracije, je nujno izhajati iz mučnih razmer, kakršne je okupator ustvaril v Ljubljani v letu 1942. O razmerah zgovorno govorijo že naslednja dejstva: po obžičenju mesta februarja 1942 je italijanski okupator izvajal obsežne racije; v ponavljajočih se množičnih racijah je preveril okoli 44.000 moških in jih 5400 poslal v koncentracijska taborišča in nekaj sto v ječe ter interniral več kot 1000 častnikov nekdanje jugoslovanske vojske.⁴ S tem so bile številne družine globoko prizadete tako zaradi človeške stiske ob izgubi svojcev kot tudi zaradi eksistencialnih razlogov. Na drugi strani so trpeli interniranci; po nekajmesečnem bivanju v taboriščih so oslabei, začeli bolehati in ko se je pridružil še mraz pozimi 1942-1943, so ob pičli hrani vse pogosteje zbolevali in umirali. Vesti o razmerah v taboriščih, ki so prihajale v Ljubljano, so postajale vse bolj zaskrbljujoče.⁵ Poleg tega je prišlo decembra 1942 do t.i. božičnih aretacij, ki so jih ob asistenci Italijanov izvedli pripadniki protikomunistične mestne varnostne straže. Le-te so ob že obstoječi diferenciaciji prebivalstva v Ljubljani predstavljale nekakšno kapljo čez rob trpljenja, ki so ga Ljubljančani množično doživljali v letu 1942.⁶

S tem se je sprožilo demonstracijsko gibanje, ki je skupaj še z nekaterimi množičnimi nastopi trajalo od januarja do novembra 1943. V tem obdobju je bilo v Ljubljani kakšnih šestnajst večjih demonstracij in komemoracij in pa precej manjših, ki jih niti ni mogoče vseh identificirati.⁷

² Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941-1942. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1-2, str. 195-238.

³ Lojz Tršan: OF v Ljubljani : Organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1943. Ljubljana 1995, str. 73-89, 111-116; Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Ljubljani. V: Zgodovina Ljubljane; Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 420-429.

⁴ Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. V: Kronika, 1981, št. 2, (dalje Ferenc, Racije 1942) str. 183-228; isti: Rab - Arbe - Arbissima : Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : Dokumenti. Ljubljana 2000, (dalje Ferenc, Rab-Arbe-Arbissima) str. 5-27.

⁵ Ferenc: Rab-Arbe-Arbissima, str. 27-37. Od konca leta 1942 dalje je z razmerami v zaporih in taboriščih Ljubljančane seznanjalo glasilo Slovenske narodne pomoči Narod v ječi, ki je o teh vprašanjih objavljalo številne prispevke.

⁶ Ferenc, Racije 1942, str. 215-224.

⁷ O množičnih akcijah in demonstracijah je obsežen prispevek (žal brez navedbe virov in z do- ločenimi pomanjkljivostmi ter napakami) napisala Marica Čepe. Glej v: Marica Čepe: Komemoracije in demonstracije v letu 1943. V: Ljubljana v ilegali, knjiga 4, Ljubljana 1970, str. 114-159; ista, Od protestnih komemoracij do množičnih demonstracij. V: Junaška Ljubljana 1941-1945, druga knjiga,

Značilno je, da ima demonstracijsko gibanje v letu 1943 izrazito zunanjo in notranjo dinamiko. Le-ta se giblje od prvih mirnih, previdnih in tudi plahih nastopov žensk k vse bolj odločnim in brez pretiravanja lahko rečemo tudi pogumnim nastopom žensk, v katerih so tvegale tudi svojo svobodo. Demonstracij se je sprva udeleževalo sorazmerno majhno število žensk, včasih samo nekaj deset, število pa je postopoma naraščalo. Tretjo dimenzijo te dinamike predstavlja stopnjevanje zahtev, ki so jih ženske postavljale. V demonstracijah sta se zelo očitno prepletala človeški faktor - osebna človeška stiska, ki je v začetku daleč najpomembnejši vzvod, ki je potisnil ženske v javne nastope, ter prizadevanje vodstva ljubljanskih aktivistov, da prizadetost ljudi zajamejo v organizirano gibanje, da stopnjujejo njihov revolt in ga tudi politično instrumentalizirajo, kar postaja postopoma vse bolj pomemben dejavnik. V teh razmerah je prihajala do izraza tudi medčloveška solidarnost, ki pa jo želi OF institucionalizirati z ustanovitvijo organizacije Slovenske narodne pomoči.

Ženske so v začetku ubrale pot mirne oblike pritiska na okupacijske oblasti. Zbirale so se pred sedežem visokega komisariata (na današnji Prešernovi cesti) in XI. armadnega zbora (Kazina na Kongresnem trgu), pa tudi pred škofijo. Iz svojih vrst so izbirale delegacije, ki so nosilcem civilne, vojaške ali cerkvene oblasti posredovale strpno oblikovane zahteve za izboljšanje položaja svojcev v Belgijski vojašnici na Taboru, kjer so bili aretiranci iz božičnih racij. Tako so te zahteve imele bolj značaj prošenj kot pa morebiti kakšnega ostrega protesta. Tudi ženske, ki so spremljale delegatke in čakale na rezultat pogovorov, še niso nastopale ostro in so, kot so zaznali obveščevalci iz protikomunističnih vrst, javno in naglas "zabavljale" predvsem čez "belo gardo" in govorile, da je le-ta opravljala aretacije v imenu Kristusa.⁸ Ženske so v začetnem obdobju očitno vidno izražale ogorčenje predvsem nad domačimi nasprotniki OF, kar je bilo pač pogojeno z dejstvom, da so oni izvedli aretacije njihovih svojcev.

Zbirati in odpošiljati delegacije so po razpoložljivih podatkih ženske začele sredi januarja 1943. Prvo znano tovrstno akcijo so izpeljale 14. januarja, ko so poslale delegacijo h generalu Gastonu Gambari s prošnjo, da bi se smelo aretirancem v zaporih MVAC pošiljati hrano in perilo.⁹ Pred Kazino in h Gambari so ženske ponovno odšle 16. januarja.¹⁰ Nato so 19. januarja odšle k visokemu komisarju Emiliju Grazioliju; po poročanju Vesti naj bi ga prosile, da prevzame nadzor nad zaporniki v Belgijski vojašnici namesto MVAC ljubljanska policija. Isti dan so se ženske zbrale pred Kazino, od koder jih je kakšnih sto odšlo pred škofijski dvorec. Štiri ali pet žensk so karabinjerji spustili v škofijsko poslopje, od katerih sta bili dve sprejeti pri škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Vesti so zapisale, da sta ti dve bili "v poteku sprejema popolnoma dostojni", ko pa sta se vrnili med čakajoče ženske in sporočili škofovo pojasnilo, da v zvezi z aretiranimi v času božičnih aretacij "ne more tukaj čisto nič napraviti", so ženske "omalovažujoče zamahnile z rokami in se porazgubile".¹¹ Nekoliko drugače so o dogajanju pri

Ljubljana 1985, str. 189-220.

⁸ Arhiv Republike Slovenije, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek (AS 1912), šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna deputacija pri generalu Gambari.

⁹ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 14. 1. 1943, Deputacija žensk pri komandantu Gambari.

¹⁰ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna deputacija pri komandatu Gambari.

¹¹ AS 1912, šk. 110a: Vesti, 21. 1. 1943, Deputacija pri Grazioliju; Vesti, 20. 1. 1943, Deputacija žensk pri prevzv. g. škofu.

škofiji in poteku razgovora s škofom poročala glasila odporiških organizacij, ki nikakor niso mogla prikriti nerazpoloženja do škofa. Tako je glasilo Slovenske narodne pomoči Narod v ječi z več kot enomesečno zamudo pisalo, da škof žensk ni hotel sprejeti ter poslušati in sporna je bila tudi zahteva, da ženske za razgovor s škofom določijo delegacijo, čeprav so ta institut že pred tem uporabljale. Tudi v zvezi s škofovim odgovorom, da mu je general Gambari prepovedal vsako vmešavanje, je Narod v ječi pisal, da so ženske v to podvomile. Ko so od škofa zahtevale(!) pomoč in ko je škof nato zagotovil, da bo "poskušal reči kakšno besedo", pa je bilo to interpretirano kot poskus odkrižati se žensk. Potrdilo za takšen škofov namen je Narod v ječi videl v dejstvu, da je od škofove obljube minilo že več kot mesec dni, škof pa v tem času naj ne bi ničesar storil za olajšanje trpljenja zapornikov.¹²

Kaže, da so se 29. januarja ženske ponovno zbrale pred škofijo, natančnejših podatkov o dogajanju tistega dne pa nimamo.¹³ Vprašanje je tudi, ali so s tem izčrpani vsi nastopi žensk v januarju.

Že ob prvi delegaciji žensk pri komandantu XI. armadnega zbora generalu Gambari 14. januarja 1943 so protikomunistične Vesti točno ugotovljale, da so se tega dne zbrale pred Kazino žene in sorodnice zapornikov v zaporih MVAC. Ob tem pa so bile od vsega začetka prepričane, da je ženske organizirala OF oziroma KPS, ki hoče prek njih izsiliti pri oblasteh dovoljenje, da bi ji bilo mogoče stopiti v stik z aretiranci v zaporih in, da je prošnja za pošiljanje hrane "le pretveza za vse ostalo". Dejstvo, da so ženske napotile delegacijo h Gambari, je protikomunistično stran utrjevalo v prepričanju, da so sedaj v zaporih tudi "pravi komunisti, ker posebna specijaliteti komunistične organizacije je, da se poslužujejo raznih posredovanj, kadar skušajo apelirati na čustva humanitarnosti in usmiljenja. Zato se poslužujejo radi ženstva, cerkvenih krogov, in vseh takih, ki so pri zadevi nevtralni a imajo srce za trpeče in je upati, da bodo uspešno posredovali."¹⁴ Čez dva dni, ko je h Gambari ponovno odšla delegacija, ženske pred Kazino pa so že glasno zabavljale čez domače izvajalce božičnih racij, pa so v Vesteh že predlagali, da bi bilo v primeru ponovnega zbiranja žensk in pošiljanja delegacij umestno ženskam pokazati, "kje je končna meja obzirnosti" in: "Če bi se nekaj najhujših od njih aretiralo, bi se verjetno zavezalo jezike tudi ostalim." V nastopu žensk so Vesti videli izključno delovanje OF iz ozadja, ki je angažirala ženske, "da zanjo demonstrirajo", čeprav naj bi bilo Osvobodilni fronti popolnoma jasno, da ženske ne bodo uslišane, imele pa bodo s tem vzrok za širjenje nerazpoloženja.¹⁵

Začetek demonstracij sodi v čas, ko je bilo vzdušje v Ljubljani še vedno zelo moreče, kar je tudi ustrezno pogojevalo značaj demonstracij. Dne 28. januarja 1943 je npr. italijanski okupator v gramozni jami ustrelil šest talcev.¹⁶ To je bilo, kot se je kasneje izkazalo, sicer zadnje streljanje talcev, seveda pa v tistem trenutku ni nihče vedel, da je to dejansko zadnja skupina in po Ljubljani so zatem še kar nekaj časa krožile govorice o pretečih novih streljanjih talcev, kar je nedvomno

¹² Arhiv republike Slovenije, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska (AS 1887), Narod v ječi, februar 1943, Deputacija slovenskih žena pri ljubljanskem škofu.

¹³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5. Ljubljana 1978, dok. 114, str. 336-338.

¹⁴ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 14. 1. 1943, Deputacija žensk pri komandantu Gambari.

¹⁵ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna deputacija pri generalu Gambari.

¹⁶ Ljubljana v ilegali, knjiga 3, Ljubljana 1967, str. 493.

hromilo pripravljenost ljudi na kak odločnejši odpor. Zadnjega januarja je po hudem mučenju na karabinjerski postaji podlegla sekretarka viškega rajona KPS Malči Beličeva.¹⁷ Zato so bile reakcije okupacijskih oblasti na kakšne množičnejše nastope žensk zelo nepredvidljive, premagovanje strahu v ženskah pred množičnim nastopanjem pa eden glavnih problemov. Temu ustrezno se je udeleževalo začetnih demonstracij malo žensk.

Že po prvih ženskih nastopih je članica poverjenišva CK KPS za Ljubljano Lidija Šentjunc ugotovila, da ženske postavljajo zahteve v "dokaj mili obliki" in, da so te demonstracije več ali manj spontane ob delnem sodelovanju aktivistk ženske protifašistične zveze. Spontanost v vrstah komunistov seveda ni bila čislana karakteristika; pozitivna je bila le kot trenutno stanje, ki daje možnost organiziranemu političnemu delovanju, to možnost pa je treba čimprej izkoristiti. Zato je Šentjuncova že ob začetnih demonstracijah izrazila upanje, da bo mogoče to gibanje čimprej množično zajeti.¹⁸

In res, zatem je hitro stekla akcija predvsem okrožnega komiteja KPS in okrožnega aktiva Slovenske narodne pomoči, ki sta že v začetku februarja organizirala med sorodnicami zapornikov, ki so vsak dan čakale pred Belgijsko vojašnico, podpisno akcijo pod že prej navedenimi zahtevami. Sledilo je tudi prepričevanje, da so prošnje posameznic neustrezen način reševanja problemov, ker da uspeh zagotavlja le skupen nastop. Ženske so pole podpisovale kar pred vojašnico, od koder so jih karabinjerji prvič nekoliko bolj grobo s puškinimi kopiti razgnali, tako da so morale nadaljevati z zbiranjem podpisov drugje. Nato je večja skupina žensk (200) pospremila zbirateljice podpisov do poveljstva XI. armadnega zbora na Kongresnem trgu. Poveljnik general Gambara je delegacijo, ki mu je izročila podpise, prijazno sprejel in obljubil, da bo njihovim prošnjam ugodil. Samo kakšnih 30 žensk je po vztrajnem čakanju dobilo dovoljenje za stike s svojci, zato so se sredi februarja ponovno zbrale pred vojaškim poveljstvom. Tokrat se je zbralo več žensk kot prvič, velikopoteznejše pa so bile tudi pri zbiranju podpisov, saj so le-te zbirale tudi po drugih rajonih in jih prinašale pred Kazino. Kljub temu da so varovanje Kazine okrepili in pred vhomom celo napeljali debelo vrv, se je delegaciji, vzpodbujani z vse bolj glasnimi klici demonstrantk na trgu, posrečilo ob pretepanju vdreti v stavbo in oddati pole. Enako akcijo so nato ponovile še pred visokim komisariatom. Po tej demonstraciji se je stanje v Belgijski vojašnici začelo izboljševati in svojci so lahko začeli prinašati pakete. Toda marca so zapornike začeli odvažati v razna taborišča v Italijo in na Rab, tako da je bil učinek dotedanjih prizadevanj demonstrantk bolj kratkotrajen in spet so morale moledovati za pomoč svojcem, tokrat v internaciji.¹⁹

Ob odhajanju transportov v taborišča so se zbirali sorodniki pred vojašnico in na železniški postaji, kjer naj bi tudi prišlo do demonstracij, vendar so podatki nasprotujoči si, mogoče pa je tudi, da so bile razmere ob različnih transportih različne. Takrat je visoki komisar Emilio Grazioli prepovedal pošiljanje paketov v taborišča, češ da se s tem podpira črna borza. Posameznice in delegacije so hodile

¹⁷ AS 1887, Narod v ječi, februar 1943, Herojska smrt narodne mučenice - Malči Beličeve.

¹⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 114, str. 336-338.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije, Zbirka Marice Čepe (AS 1954), šk. Množične akcije: Spomini Cilke Bavcon in Milene Sočan.

h Gambari in Grazioliju in zahtevale ukinitve prepovedi, prošnje pa so se reševale počasi in posamično. Zaskrbljenosti zaradi težkih razmer v taboriščih se je pridružila še nova skrb, namreč, kaj bo z interniranci ob pričakovani invaziji zavezniških čet v Italiji.²⁰

V tej situaciji je OK KPS sklenil organizirati nove demonstracije v pomoč internirancem, potekalo pa je tudi precej množično zbiranje raznih potrebščin za internirance. Tokrat je partijsko vodstvo sklenilo demonstracijske nastope zaostri, kar dokazuje organiziranje posebnih ženskih borbenih skupin, ki naj bi bile nekakšno bojno jedro za hrabrenje in usmerjanje demonstrantk.

V sredo 21. aprila je prišlo do prve demonstracije pred poveljstvom armadnega zbora v tej novi seriji demonstracij. Ženske so zahtevale predvsem dovoljenja za redno pošiljanje paketov in izboljšanje položaja v taboriščih. Morda demonstracije niso bile dovolj pripravljene, morda so vplivali prihajajoči velikonočni prazniki, ali pa so se ženske bale aretacij, kajti udeležilo se jih je le nekaj deset. Iva Pirjevčeva, ki sicer ni prišla do Gambare, je pa uspela izročiti zahteve demonstrantk, je dobila zagotovilo, da bo po veliki noči izpuščenih 1000 internirancev in da naj se vrne po praznikih, ko jo bo sprejel tudi Gambari. Ko je to povedala demonstrantkam, se je rodilo geslo "Dobimo se naslednjo sredo" ali "Na svidenje prihodnjo sredo". Partijsko vodstvo je napelo vse sile, da bi bile naslednje demonstracije bolj množične, zahteve pa ostreje. Ženske naj ne bi zahtevale samo dovoljenj za pošiljanje paketov, ampak tudi izpust internirancev, predvsem bolnikov, porodnic in ostarelih oseb. Ko so se ženske naslednjo sredo zbrale, jih Gambari ni sprejel in jih je usmeril h Grazioliju, hkrati pa jim je dal vedeti, naj se ne zbirajo več v takšnem številu, če se hočejo izogniti neprijetnim posledicam. Ženske so bile precej revoltirane zaradi pošiljanja od vrat do vrat in so se na Kongresnem trgu zopet zbrale v sredo 5. maja (bilo bi naj jih okoli 200). Gambari delegacije ni hotel sprejeti dokler, se demonstrantke ne odstranijo. Ženske so bile zaradi tega zelo razjarjene, prišlo je do precejšnjega prerivanja med demonstrantkami in karabinjerji, in ženske so tokrat prvič neposredno okusile kopita pušk.²¹

Agitacija za naslednjo sredino demonstracijo (12. maja) je bila precej močna in je vsebovala nov element. Tisk je namreč pozival Ljubljance, naj store človeško in nacionalno dolžnost do žrtev fašizma prav vsi, ne samo svojci internirancev. Na tej demonstraciji se je po italijanskih virih zbralo okoli 500 žensk, po virih iz vrst OF pa okoli 2000. Demonstrirale so tako pred vojaškim poveljstvom kot pred komisariatom. Tam so jih kljub Graziolijevi odsotnosti sprejeli, niso pa sprejeli spomenice, ker da je bila preveč nesramno napisana. Iz številčne delegacije so takoj aretirali dve ženski, dve pa čez nekaj dni. Prišlo je do precej ostrega pretepa med policisti, karabinjerji in demonstrantkami in aretiranih je bilo 5 žensk ter dva moška, proti katerim je konec junija stekel sodni proces; najvišja izrečena kazen je bila 15 let zapora za Emilijo Kmet. Nekaj demonstrantk so pred aretacijami rešile že prej omenjene ženske borbene grupe. Kljub ostremu posredovanju oboroženih sil pa se ženske niso morebiti razbežale in so od banovinske palače šle demonstrirati celo pred vilo v Gorupovi ulici, kjer je stanoval Gambari.²²

²⁰ Prav tam, Spomini Ani Smole.

²¹ Prav tam, Spomini Ive Pirjevec in Matilde Cankar.

²² Slava Tarman: Demonstracija žena 12. maja v Ljubljani. V: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970, str. 791-792; AS 1887, Slovenski poročevalec, ljubljanska izdaja, 20. 5. 1943,

Demonstracije 12. maja so bile zadnje iz serije t.i. sredinih demonstracij, temu pa je sledil daljši premor.

Analiza reakcij okupacijskih oblasti kaže, da te sprva niso nameravale radikalno zaostrovati odnosa do žensk in so ubrale pot nekakšnega taktiziranja. Ženskam so bile pripravljene prisluhniti, jih sprejemati na pogovore in jim ugoditi v njihovih zahtevah oziroma prošnjah. Toda te zahteve so reševale posamično, ne pa celovito. To se je pokazalo že ob prvih zahtevah žensk, da bi jim ugodili pošiljanje hrane in perila zaprtim svojcem v Belgijsko vojašnico, ko je takšno dovoljenje dobilo le nekaj žensk in so morale ponovno pritiskati na okupacijsko oblast, da se je ta problem končno rešil v korist vseh zapornikov. Podobno je bilo kasneje, ko so ženske zahtevale izpust internirancev. Okupator je bil z obljubami razmeroma radodaren in je tudi posameznim prošnjam ugodil. Toda številne so bile ženske, ki so jim obljubili skorajšnjo vrnitev svojca, toda "domani" ali "dopodomani", ko bi se naj sorodnik vrnil, sta se odmikala v negotovo prihodnost. Ko so ženske postajale vse bolj odločne v postavljanju zahtev in vodile vse bolj ostre demonstracije, je radikalizacija njihovega nastopa postala priročen povod za opozorilo oziroma grožnjo, da bodo prenehali izpuščati internirance. Z obljubami, ko je okupator javno proglašal, da vodi spiske internirancev, ki se bodo skorajda vrnili domov in pa hkrati z grožnjami, da tega ne bo storil, če bodo ženske demonstrirale, je vzbujal upanje in jezo med prizadetimi ženskami, pri vodstvenem jedru ljubljanskih aktivistov pa kar precej preglavic. Opisana okupatorjeva taktika je namreč oteževala radikalizacijo ženskih protestov, kar je želelo doseči vodstvo ljubljanske OF. Ženske, ki so verjele, oziroma so nasedle okupatorjevim obljubam, da bodo svojci kmalu izpuščeni, ki so hodile na različne okupatorjeve urade, da bi dosegle izpust ali so celo le-tega že imele obljubljenega, namreč niso več pristajale na kakšne ostrejšje akcije.²³ Ta taktika je bila najbrž vzrok za zastoj demonstracijskega gibanja v drugi polovici maja in v juniju, čeprav so kasneje glavni akterji demonstracij ta premor razlagali enostavno s čakanjem, da okupator izpolni obljube, ne da bi razgrinjali širše ozadje.

Ko je sredi junija visoki komisar Grazioli zapustil Ljubljano in ga je nasledil general Giuseppe Lombrassa, ki je do tedaj vodil v Mussolinijevi vladi podtajništvo za notranje preseljevanje, ga je okrožni komite KPS sklenil sprejeti z demonstracijami. Tako je prišlo do največje ženske demonstracije, tako po številu udeleženk (čeprav je bil med njimi tudi kak moški), kot tudi glede odločnosti žensk. Na te demonstracije sta se obe strani, tako ljubljansko aktivistično vodstvo kot okupacijska oblast, ki je bila seznanjena z organiziranjem demonstracije, dobro pripravili. Uspeh je zagotavljala tudi bistveno spremenjena zunanja vojaško-politična situacija, tj. vse težji vojaški položaj Italije, ko je bilo jasno, da bo v kratkem prišlo do invazije zavezniške vojske v Italijo. Demonstracije so bile 21. junija pred vladno palačo; udeležilo se jih je precej demonstrantk (ocene o njihovem številu se gibljejo med 100 in kar 3000, pri čemer so tudi okupacijske oblasti navajale zelo različne podatke!), ki so odločno zahtevale izpust internirancev. Oblasti so se odločile, da demonstracije razbijejo za vsako ceno. Prišlo je do precej

št. 14, Slovenskim internirancem grozi pogin od gladu...; Čepe: Od protestnih komemoracij do množičnih demonstracij, str. 200-204.

²³ Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 8. Ljubljana 2001, dok. 35, str. 131-137.

dramatičnega pretepanja z gumijevkami in puškami ter do aretacij. Po uri in pol so demonstrantke razbili na

več skupin, ki so se potem napotile pred škofijo, tam pa so jih kmalu razgnali gasilci z brizgalno.²⁴

Demonstracijam pred škofijo bi moral v primerjavi z ostalim demonstracijskim dogajanjem pripasti pravzaprav obrobni pomen, če ne bi v ozadju obstajalo občutljivo vprašanje odnosa vodstva revolucijskega osvobodilnega gibanja do vodstva ljubljanske škofije, od katerega je pričakovalo in želelo, da bo vzpostavilo vsaj nevtralno razmerje cerkve do partizanskega gibanja, in pa na drugi strani škofovo zavračanje tega gibanja, vodenega po komunistih. Hkrati so te demonstracije soupadale tudi z neko konkretno škofovo potezo, namreč s suspenzom dr. Metoda Mikuža.

Demonstracija pri škofiji je bila že neposredno po samem dogodku politično zlorabljena. Ljubljansko vodstvo OF in KPS je uprizorilo pravo kampanjo proti škofu in pri tem navajalo neresnične in nedokazljive obtožbe na njegov račun. Obtoževali so ga, da ni ničesar storil v korist internirancev in, da so demonstracije pri škofiji razbili na njegovo pobudo. Pri tem so nekateri celo "vedeli", da je dal on poklicati gasilce ali pa so ga celo "videli" skrivajočega se za kamionom, ko so gasilci razganjali ženske z vodnimi curki.²⁵

Najbolj množično demonstracijo je Ljubljana doživela v nedeljo 1. avgusta pred sodnijskimi zaporji na Miklošičevi cesti. To pa ni bila več tipično ženska demonstracija, saj se je je udeležilo tudi precej moških, kajti potekala je že po padcu fašizma in zavezniški invaziji na Siciliji. Demonstracijo je nedvomno vzpodbudila sprememba političnih razmer v Italiji in pričakovanje skorajšnje njene kapitulacije. Dodatno vzpodbudo zanjo pa je predstavljal odlok Badoglijeve vlade o osvoboditvi internirancev in političnih zapornikov. V zvezi s tem pa je general Gambaro izdal obvestilo, da ta odlok za Ljubljansko pokrajino ne velja in opozoril, da bo vsaka skupna manifestacija z namenom zahtevati od oblasti osvoboditev političnih internirancev, zadušena.²⁶

Demonstranti so zahtevali takojšnjo in brezpogojno izpustitev vseh ljudi iz taborišč in zaporov, torej uresničitve odloka italijanske vlade.²⁷ Značilno za te demonstracije je, da so v primerjavi s predhodnimi potekale v mnogo manj napetem, skoraj sproščenem vzdušju, kljub prisotnosti vojske in tankov. Podatek, da so demonstranti prepevali pesmi "Lepa naša domovina", "Hej Slovenci" in "Naprej zastave Slave",²⁸ njim pa so se pridružili tudi zaporniki v sodnijskih zaporih, ki bi naj prepevali "Internacionalo",²⁹ je zgovoren sam zase.

Kljub temu da je bila Italija tik pred zlomom in je doma doživljala tudi

²⁴ Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I: Poročilo ljubljanske kvesture o pripravah na žensko demonstracijo 21. 6. 1943 z dne 19. 6. 1943; Poročilo ljubljanske kvesture o ženski demonstraciji 21. 6. 1943 z dne 21. 6. 1943; Poročilo karabinjerjev o ženski demonstraciji 21. 6. 1943 z dne 31. 6. 1943. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 7. Ljubljana 1989, dok. 194, str. 591-594, dok. 208, str. 636-643.

²⁵ AS 1887, Naša žena, posebna izdaja, 24. 6. 1943.

²⁶ Jutro, 2. 8. 1943, št. 171a, Obvestilo poveljništva XI. Armadnega Zbora z dne 31. julija 1943.

²⁷ AS 1887, Slovenski poročevalec, ljubljanska izdaja, začetek avgusta 1943, št. 20, Ponosna, slovenska Ljubljana terja...

²⁸ Prav tam.

²⁹ AS 1912, šk. 111a, Vesti, 2. 8. 1943, Ponesrečen poskus komunističnih demonstracij.

množične protivojne demonstracije in stavkovna gibanja, pa je okupacijska oblast v Ljubljanski pokrajini delovala brezhibno vse do kapitulacije Italije. To se je potrdilo tudi v primeru ljubljanskih demonstracij 1. avgusta, saj so se tudi te demonstracije končale z aretacijami kar 32 oseb, ki so jim še isti dan sodili po hitrem postopku pred vojaškim vojnim sodiščem in jih po obsodbah tudi nemudoma odpeljali v Italijo. Med obsojenimi sta bili tudi dve dijakinji, stari petnajst oziroma šestnajst let, ki sta bili zaradi mladoletnosti obsojeni vsaka na "samo" po 5 let in 4 mesece zavora, medtem ko so ostali bili obsojeni na po 8 let zavora, eden izmed demonstrantov pa je bil zaradi "prevratnih" vzklikov "Doli Italija!" in uporabe sile nad brigadirjem karabinjerjev med postopkom aretacije obsojen celo na 12 let zavora.³⁰ Pozorni spremljevalec in ocenjevalec dogajanja v Ljubljani dr. Makso Šnuderl je ob izreku teh sodb ravnanje italijanskih okupacijskih oblasti takole ocenil v svojem dnevniškem zapisu 3. avgusta 1943: "Kaka komedija! Ali ne pomislijo, da vse to nima več smisla, da bo to le povečalo njihovo odgovornost? Saj bodo vsi ti ljudje v prav kratkem času spet zunaj! Komedianti!"³¹

Podatki o številu udeležencev demonstracije se tudi v tem primeru med seboj zelo razlikujejo in je glede na množičnost udeležbe razlika med najvišjo in najnižjo oceno seveda v tem primeru tudi največja. Vodstvo OF je ocenjevalo število demonstrantov celo na 12.000 oziroma je takšno število vsaj uradno in javno navajalo.³² Pogosto se je v vrstah OF navajalo število 10.000; takšno število je npr. neposredno po demonstraciji navedla Ana Zihlerl v osebnem pismu sinu Milošu v Škofjo Loko, ki gotovo ni imelo propagandnega cilja.³³ Član poverjeništv izvršnega odbora OF za Ljubljano Franček Majcen, ki se je demonstracij tudi sam udeležil, je kasneje v spominih zapisal, da je bilo demonstrantov "vsekakor mnogo, več tisoč".³⁴ Okupacijske oblasti so število demonstrantov ocenjevale na okoli 1000; takšna ocena je navedena tudi v zgoraj omenjeni sodbi vojaškega vojnega sodišča.

Posebno obliko demonstracij so v letu 1943 predstavljale množične komemoracije, ki so se jih tudi pretežno udeleževale ženske. Komemoracij sicer ni mogoče uvrstiti med klasične oblike demonstracij, saj so po zunanjem izrazu predstavljale poklon žrtvam fašističnega nasilja. Toda njihova sporočilnost je bila dejansko demonstracijska in tako jih je sprejemal tudi okupator. Komemoracije večjega obsega so potekale ob nasilni smrti Malči Beličeve v začetku februarja, konec avgusta ob obletnici ustrelitve Vide Pregarčeve in 1. novembra 1943.³⁵ S tem se je obdobje množičnih demonstracij in manifestacij v Ljubljani tudi zaključilo.

***

Ob desetletnici demonstracij je povojna oblast sklenila označiti kraje demon-

³⁰ Jutro, 3. 8. 1943, št. 172, Izpred vojaškega sodišča.

³¹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945 : V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 539.

³² AS fond Izvršilni odbor OF slovenskega naroda (AS 1670), šk. 441/II, Propagandno obvestilo št. 3. referata za propagando pri IOOF okrožnim odborom OF, 4. 8. 1943.

³³ Pismo Ane Zihlerl 16. 8. 1943 Milošu Zihlerlu. Pismo mi je posredoval Svetko Kobal, za kar se mu prijazno zahvaljujem.

³⁴ Franček Majcen: Tudi beseda je bila orožje : Aktivistovi zapiski. Ljubljana 1968, str. 188-189.

³⁵ AS 1954, šk. Množične akcije: Ljubljana se je poklonila Malčkini smrti (avtor ni naveden); Spomini Marice Čepe na komemoraciji 31. avgusta in 1. novembra 1943.

stracij s spominskimi obeležji. Formalni nosilec akcije je bila organizacija Zveze borcev v Ljubljani. Najprej so odkrili spominska stebra pred vladno palačo in pred stolnico. Slovesnost je potekala 22. junija 1953 in je bila zamišljena kot osrednje

praznovanje desete obletnice ženskih demonstracij, osredotočena pa je bila na demonstracijo 21. junija 1943.³⁶ Spomenik pred Kazino na Kongresnem trgu so odkrili 21. julija 1953, tj. na predvečer dneva vstaje. Čeprav je takrat že obstajal načrt tudi za četrto obeležje v spomin demonstracije pred sodnimi zapori, pa so spomenik v spremenjeni izvedbi od prvotnega načrta tam postavili šele 7. marca 1959, tj. ob mednarodnem ženskem prazniku in 40-letnici KPJ.³⁷ S tem so načrtno obeležili vse pomembnejše kraje demonstracij.

Vzdušje ob odkritju prvih dveh spominskih obeležij junija 1953, še zlasti tistega pred stolnico, ni bilo samo praznično v smislu slavljenja uporne Ljubljane, temveč je v marsičem spominjalo na demonstracijo proti cerkvi. To je bilo jasno zaznati že v govoru Lidije Šentjurg pred vladno palačo, predvsem pa v govoru Ade Krivic pred stolnico. Govor Krivičeve je v marsičem spominjal na obtožnico proti škofu na povojnem procesu.³⁸ Obtoževalo pa je tudi tam postavljeno obeležje, zaradi česar je ta del demonstracij še vedno aktualen in sporen. Spomenik z obtožujočim prstom roke in delno neresničnim napisom, postavljen v trenutku izredno zaostrenih odnosov države do cerkve, je cerkev doživljala kot krivico. V smeri pojasnjevanja dejanskega demonstracijskega dogajanja pred škofijo in vlogo škofa v zvezi z demonstracijami, je prvi korak storil škof dr. Stanislav Lenič leta 1984.³⁹

Vida Deželak-Barič

WOMEN'S DEMONSTRATIONS IN LJUBLJANA IN 1943

S u m m a r y

In occupied Ljubljana during the Second World War, forms of resistance manifested themselves that were encountered nowhere else in Slovenia. These included large-scale public protests against specific measures by the occupation authorities. Such actions took place in Ljubljana from the summer of 1941 to the beginning of 1942, when deteriorating conditions (including encirclement of the city with barbed wire, mass arrests and imprisonments, and executions of hostages) no longer permitted such expressions against the occupying forces.

At the beginning of 1943 a new form of public protest began, which gradually developed into an actual movement. These demonstrations represented the most visible external expression of resistance by Ljubljana's citizens during the final period of Italian occupation. From January 1943 to autumn of the same year there were, in addition to numerous smaller demonstrations, sixteen major demonstrations, commemorations and other events in which the main participants were women. Those participating in the demonstrations - which took place at Kongresni Trg in front of the headquarters of the Italian XI Corps in the Kazina building, in front of the headquarters of the high commissioner in the provincial or governor's palace on what is today Prešernova Cesta, in front of the bishop's residence and on Miklošičeva Cesta in front of the court prison - protested against the violence of the occupying forces as well as against those that collaborated with them in any way. The direct cause of the

³⁶ Ljudska pravica-Borba, 23. 6. 1953, št. 160, Praznik ljubljanskih borbenih žena.

³⁷ Slovenski poročevalec, 28. 6. 1953, št. 150, Kakšna naj bi bila še ostala spomenika v spomin na množične demonstracije; Ljudska pravica-Borba, 23. 7. 1953, Vsa Slovenija je praznovala; Slovenski poročevalec, 8. 3. 1959, št. 55, Odkritje spomenika v Ljubljani.

³⁸ AS 1954, šk. Množične akcije, Govor Ade Krivic ob odkritju spomenika pred stolnico.

³⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, škofje: Alojzij Šuštar, fasc. 9, Promemoria škofa dr. Stanislava Leniča z dne 7. 6. 1984 o demonstracijah žensk pred ljubljansko škofijo. Dokument mi je posredoval vodja Nadškofijskega arhiva prof. dr. France M. Dolinar, za kar se mu prijazno zahvaljujem.

demonstrations were the arrests of adherents of the Liberation Front (OF) in what are known as the "Christmas raids", which took place at the end of December 1942 and were carried out by members of the anti-communist municipal security guards to assist the Italians. This added to the unrest and uncertainty faced by the already divided population in Ljubljana.

Internal and external dynamics distinctly marked the demonstration movement. The initially peaceful, cautious and timid appearances by the women gradually became more decisive events in which they risked their own freedom. Although at first a relatively small number of women participated in the demonstrations, this number gradually grew - but because of wildly varying estimates it is not possible to cite a reliable figure. As the demonstrations continued, the demands increased. They initially demanded better conditions for those in prison, but by the end pressed for the release of thousands of internees and prisoners. This was also a result of Italy's worsening political and military situation. Along with the personal human contact that was initially the main driving force behind the women's demonstration movement, there were gradually increasing efforts from Ljubljana activists in the Communist Party of Slovenia, Slovenian Liberation Front, Slovenian Antifascist Women's Association and Slovenian People's Aid to turn popular grievance into an organized movement, intensify the resistance and politicise the movement.

On the tenth anniversary of the women's demonstrations the post-war authorities organized a large-scale commemoration of the events and marked the demonstration sites with monuments. The unveiling of two such monuments in June 1953, especially the one in front of Ljubljana's cathedral, was marked by the full expression of the interwar division among the Slovenian population and post-war retribution against the church authorities.